

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
КИЇВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ім. Т. ШЕВЧЕНКА**

ЕКОНОМІЧНИЙ ФАКУЛЬТЕТ

Кафедра економічної теорії

РЕФЕРАТ

**на вступ до очної аспірантури
на тему: "Теоретичні основи
взаємозалежності та взаємодії демографічних
явищ та економічних процесів"**

Виконав:

Яковенко Роман Валерійович

Рецензент:

д.е.н., професор, Академік НАН України

Чухно Анатолій Андрійович

К И Ї В - 2 0 0 4

З М І С Т

Вступ	3
1. Загальна характеристика соціально-економічного стану України та його зв'язок з демографічним прогнозуванням та управлінням	6
2. Місце категорії народонаселення в системі соціально-економічних відносин та наук	9
3. Демографія, економічна політика, мікро- та макроекономіка	14
4. Взаємозалежність між економічним станом держави та демографічними процесами в регіоні	26
Висновки	39
Список літератури	40

ВСТУП

Сьогодні, однією з найсерйозніших глобальних проблем людства, є перенаселення земної кулі. За мільйон років існування людської цивілізації населення планети зросло до 1 млрд. осіб. Зростання його чисельності до 2 млрд. досягнуто за 120 років, а третього мільярду досягнуто через 32 роки, тобто в 1960 році. За останні 40 років чисельність населення Землі подвоїлась і становить зараз більше ніж 6 мільярдів осіб. За прогнозами експертів ООН до кінця 2100 року кількість населення планети відносно стабілізується на рівні 12-13 млрд. мешканців.

Демографічний вибух спричиняє загострення таких глобальних проблем людства як продовольча, екологічна, сировинна, енергетична. Слід зауважити, що збільшення чисельності населення на земній кулі здійснюється нерівномірно в різних країнах та регіонах. Тому в країнах з недостатнім рівнем розвитку продуктивних сил, де приріст населення відбувається найшвидше, можливі масовий голод та злидні. Отже, різке зростання чисельності населення певних країн, в умовах існування розвинутої світової економіки, здатне збільшити обсяги експорту країн-сусідів, та стимулювати розвиток їхньої економіки. Але, не слід забувати, що внаслідок демографічного вибуху вичерпуються невідновлювальні природні ресурси, підвищується середня температура поверхні Землі, забруднюється навколишнє середовище. Крім того, далеко не всі країни, що будуть переживати демографічний вибух, будуть спроможні вести міжнародну торгівлю задля поповнення потреб особистого споживання через незадовільний стан національної економіки.

Збільшення кількості населення в промислово розвинутих країнах відбувається переважно за рахунок міграційного приросту, в той час, як показники природного приросту (різниця між народжуваністю і смертністю), в цих країнах є від'ємними. За рахунок природного приросту переважно зростає чисельність населення країн, що розвиваються. Це призвело до того, що в Азії, Африці та Латинській Америці майже 1 млрд. осіб (тобто одна шоста населення Землі) живе в умовах абсолютної злиденності, приблизно 250 млн. дітей хронічно недоїдають. Від голоду і злиденності щорічно в світі вмирає понад 40 млн. осіб. За даними відомого французького науковця Ж.-І. Кусто, в 1991 році з 5.6 млрд. мешканців планети, лише 500 млн. осіб жили добре, 1.7 млрд. людей

не мали нормальної питної води та 900 млн. осіб жили в безпросвітних злиднях.

Серед країн, чисельність населення в яких буде зростати найшвидше за прогнозами експертів ООН, слід назвати (в убиваючому порядку): Індію, Китай, Пакистан, Індонезію, Нігерію, США, Бразилію, Бангладеш, Мексику, Філіппіни. Серед перерахованих країн є лише одна промислово розвинута – США. Однак за деякими даними, зростання чисельності мешканців США буде відбуватись за рахунок афроамериканців та іспаномовного населення. Існують навіть версії, що в наступному столітті, основною розмовною мовою США буде іспанська. Найшвидше зростає чисельність населення Індії. Щорічно, на земній кулі, індуєв стає більше на 16 млн. осіб (що дорівнює населенню Швейцарії і Австрії разом). У той же час, слід зазначити, що населення Європи постійно зменшується. Серед усіх європейських країн лише Німеччина має позитивний приріст населення (+ 0.01 %), але враховуючи кількість мігрантів до Німеччини, хоча б з України, ситуація виглядає дещо інакше.

З країн колишнього СРСР найнижчий рівень народжуваності має Латвія (- 1.25 %), потім йдуть Естонія (- 0.82 %), Грузія (- 0.74 %), та Україна (- 0.62 %). Перспективи щодо майбутнього збільшення населення має лише Молдова, де прогнозовано бурне зростання до 2025 року, потім незначне спадання.

Загальний демографічний стан України характеризується сталим зниженням чисельності населення країни. На 1.01.1990 р., чисельність населення складала 51 838.5 тис. чол., на 1.01. 1999 р. – 50 090.9 тис. чол., що менше на 3.4 % (дані “Інформаційно-статистичного бюлетеня Міністерства праці та соціальної політики”). За 1999 рік чисельність населення України зменшилась ще на 394.8 тис. осіб і на 1.01.2000 року становила 49 696.1 тис. осіб, що менше ще на 1.8 %. За результатами першого Всеукраїнського перепису населення в Україні проживає 48 млн. 416 тис. осіб, з яких 25 941 тис. жінок (54 %) та 22 475 тис. чоловіків. Отже, за 2 роки чисельність населення зменшилась ще на 2.64 %.

Крім тенденції до загального зменшення чисельності населення, демографічна ситуація України характеризується загальним старінням населення. Сьогодні в державі проживає 14.5 млн. пенсіонерів або 29 % від загального числа мешканців країни, рівень захворюваності яких у 2.2 рази вищий за рівень захворюваності працездатного населення.

Середня тривалість життя мешканців України – 56.8 роки, за цим показником Україна “випереджає” не лише розвинуті країни, а й Грузію, Литву, Молдову, Білорусь, Вірменію та Естонію; але в Україні ситуація краще ніж в Росії, де середня тривалість життя – 55.8 роки. Найкоротшу тривалість життя в країнах колишнього СРСР мають мешканці Таджикистану (50.8 років), Туркменістану (52 роки), Киргизстану (52.6 років), Узбекистану (54.3 років), Казахстану (54.8 років) та Азербайджану (55.4 роки).

Таким чином, у недалекому майбутньому ми можемо побачити перенаселений світ без української нації.

В умовах катастрофічного зменшення чисельності населення України, яке можна назвати “вимиранням”, необхідним є вивчення механізму взаємодії економіки та демографії з метою розробки заходів як прямого, так і індикативного впливу на демографічні процеси через економічний механізм.

Підготовка реферату має теоретичний характер, саме тому тут досліджуються загальні тенденції і закономірності, а не відбувається пряме співставлення цифрових, табличних та графічних даних.

У процесі роботи, акцент було зроблено на регіональний аспект взаємодії економічних і соціально-демографічних явищ, враховуючи, що саме регіон на сьогодні є найвразливішою ланкою української економіки.

Автор не претендує на те, що в рефераті висвітлені всі елементи зазначеної проблематики. Крім того, певні твердження мають суто суб’єктивний характер і потребують перевірки.

1. ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНОГО СТАНУ УКРАЇНИ ТА ЙОГО ЗВ'ЯЗОК З ДЕМОГРАФІЧНИМ ПРОГНОЗУВАННЯМ ТА УПРАВЛІННЯМ

Економічні реформи років незалежності України далеко не завжди були ефективними та дієвими. Розробка заходів державного управління як директивного, так і індикативного характеру сприяли подальшому розшаруванню українського суспільства на дуже багатих та дуже бідних ліквідуючи, таким чином, саму можливість формування середнього класу. Слід зазначити, що така соціальна структура населення України значно ускладнює процес стабілізації економічного сектору держави, бо в більшості країн світу об'єктом та орієнтиром для державного регулювання є саме середній клас, соціальні та економічні процеси, в яких він бере участь.

Реформування економічної системи України було спрямовано на досягнення макроекономічних цілей, результати яких були відокремлені від реальної людини, наприклад збільшення в 2001-2002 роках обсягів валового та промислового виробництва не призвели до покращення реальних доходів населення за рахунок збільшення розмірів заробітної плати з урахуванням інфляції. Покращення матеріального добробуту населення відбувається за рахунок додаткових прибутків та неофіційної зайнятості, значну частину яких слід вважати тіншовими. Таким чином, на сьогоднішній момент, економічні реформи та економічне зростання держави мають самодостатній характер і не покращують рівень життя населення України достатньою мірою, що негативним чином відбивається на демографічному стані країни.

Загальна демографічна ситуація світу 21-го століття характеризується катастрофічним зростанням чисельності населення світу, в той час як кількість населення України зменшується. Зменшення чисельності населення України відбувається як за рахунок перевищення смертності над народжуваністю, так і за рахунок від'ємного сальда міграції (різниці між тими, хто прибув до країни з метою постійного проживання та вибув з неї). Негативні тенденції стосуються і статеві-вікового складу населення, демографічного навантаження, густоти розселення та шлюбності. Загальне занепокоєння продовжують викликати загальний рівень здоров'я населення, якість та вартість медичного обслуговування, погіршення українського етнічного генофонду.

Серед вже зазначених факторів, що негативним чином впливають на демографічний стан регіону, слід назвати:

- специфіку регіональної інфляції, що викликана монополізацією ринку споживчих товарів регіону, яка часто має політичне підґрунтя;
- лібералізацію цін, що призвела до підвищення цін на енергоносії до світового рівня, та до безглузлого підвищення собівартості вітчизняного виробництва;
- відсутність перспектив науково-культурного розвитку регіонів, наслідком чого є еміграція наукових робітників та творчої еліти до промислових центрів та за кордон;
- нульові показники ефективності приватизації для рядового громадянина;
- порушення прав людини на виробництві, недотримання роботодавцями чинного законодавства.

Дослідження та управління демографічними процесами повинно починатись з регіону, а точніше кажучи, з географічної та адміністративно-територіальної одиниці, яка має повільні або нульові темпи соціально-економічного та культурного розвитку, нестабільну структуру місцевого виробництва з суттєвим обсягом безробіття, та слабо розвинену соціальну інфраструктуру.

Розробка прогнозів щодо чисельності, статево-вікового складу населення в окремих регіонах України, повинно створювати передумови до прогнозування макроекономічного розвитку конкретно взятого регіону. Заходи регулювання та покращення демографічної ситуації в Україні повинні обов'язково включатись до регіональних антикризових програм, що мають розроблятись фахівцями місцевих органів державного управління і самоврядування.

Дуже складним, на сьогоднішній момент, є не тільки визначення пріоритетів регіональної демографічної політики, а й отримання об'єктивної інформації щодо існуючої ситуації на об'єкті дослідження. Нагадаємо, що в Україні скасовано дію Закону України «Про прописку», тому окремому аналізу та подальшій розробці підлягають механізми та джерела отримання інформації, нові методи її обробки.

На сьогоднішній момент, в системі державного управління України, досі не існує органа чи системи органів, які б відповідали саме за демографічну ситуацію міста, регіону, країни. Вирішення проблем, пов'язаних саме з цим питання розподілено між окремими міністерствами та підрозділами державних адміністрацій усіх рівнів. Координація їх діяльності заради досягнення спільної мети – справа складна, яка вимагає ретельного планування, розробки, реалізації та контролю. Поряд з цим у системі державного та місцевого бюджетів необхідно визначити механізми фінансування подібної системи.

Питання щодо можливості управління демографічними процесами вимагає широкого ретельного аналізу з використанням закордонного досвіду, та взаємоузгодження економічних, соціальних, екологічних та демографічних тенденцій, що мають домінуючий характер в регіонах України.

Слід зазначити, що до сьогоднішнього дня проблема управління демографічними процесами в науковій літературі не розглядалась, а саме таке поняття вважалось неетичним. У той же час жорстока дійсність вимагає рішучих дій в цьому напрямку.

Політична активність у цьому напрямку не принципово відрізняється від активності наукової, за 10 років незалежності керівними органами та посадовими особами України було розроблено лише два документи, що були спрямовані безпосередньо на покращення демографічного стану країни. Це – «Демографічна політика України на 1998-2002 роки» підписана Президентом України, та яка так і залишилась на папері, та Указ Президента «Про заходи щодо заохочення народжуваності в Україні», датований 6 січня 2002 року.

Отже, проблема заслуговує більшої уваги з боку влади, при чому йдеться не лише про кількість виданих нормативних, урядових чи підзаконних актів, а й про розробку конкретних методів щодо їх впровадження та контролю за їх виконанням. Тут, в першу чергу, йдеться про органічне поєднання правового та адміністративного економічного регулювання демографічних процесів.

Кінцевою метою свідомої діяльності в галузі економічної політики є добробут та здоров'я переважної більшості населення країни, обов'язковою умовою якої є економічна безпека держави.

Однак, головною складовою економічної безпеки – є безпека демографічна, яка, в свою чергу, складається з біологічної, екологічної, технологічної та інших видів.

Під демографічною безпекою слід розуміти наявність стабільних та прогнозованих темпів відтворення населення як природним, так і міграційним способом; наявність способів швидкого реагування та ліквідації наслідків демографічних криз у разі їх появи.

Демографічне відтворення України, як і економічне, повинно починатись саме з регіону. У випадку вдалого застосування заходів щодо поліпшення стану окремої території, їх можна використовувати й на загальнонаціональному рівні.

2. МІСЦЕ КАТЕГОРІЇ “НАРОДОНАСЕЛЕННЯ” В СИСТЕМІ СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНИХ ВІДНОСИН ТА НАУК

Як неодноразово зазначалось у процесі розвитку світової суспільної науки, людина є головним об'єктом та суб'єктом суспільних відносин, без якої не можливе існування та функціонування соціальної та виробничої систем. У той же час людина є головним джерелом розвитку науково-технічного прогресу, в результаті якого роль і місце самої людини як особистості, змінюється в процесі гуманізації загальносвітової науково-соціальної парадигми.

Діалектичне поєднання біологічного і соціального начал людини створює принципово нову концепцію значення та важливості діяльності людської особистості. Видатний український економіст Михайло Туган-Барановський писав, що усяка людська особистість є верховною метою в собі, тому всі люди рівні, як носії святині людської особистості. Це й визначає верховний практичний інтерес, з точки зору якого може бути побудована єдина політична економія /64, с. 26/.

Концепція загальногуманістичного підходу до визначення ролі людини в еволюції процесів що відбуваються у всесвіті, та здатність людини не тільки до механічного перетворення навколишнього середовища, знайшли своє відображення в роботах відомого українського філософа та кристалографа М.І. Вернадського. Він стверджував, що в процесі свого розвитку, людське суспільство здатне перетворити біосферу (сферу біологічного життя) земної кулі на ноосферу (сферу людського розуму), яка буде спроможна впливати на перебіг геологічних явищ, та більшості природних процесів. З його точки зору, це стане можливим внаслідок розвитку інформаційних мереж суспільства, розвитку світової економіки і науки та приборкання бідності.

Без зайвих перебільшень можна засвідчити, що переважна більшість наукових досліджень людства спрямовані саме на покращення життя людини та сприяння її творчому розвитку.

Термін народонаселення, який є агрегованим показником сукупності людських індивідів, що проживають на певній географічній території та мають спільні етноісторичні корені, є об'єктом дослідження багатьох суспільних та прикладних наук, центральною з яких, безумовно є демографія або система демографічних наук.

Система знань про народонаселення має такий загальний вигляд:

ФІЛОСОФІЯ			ПОЛІТИЧНА ЕКОНОМІЯ			
ЗАГАЛЬНА ТЕОРІЯ НАРОДОНАСЕЛЕННЯ						
ЕКОНОМІКА НАРОДОНАСЕЛЕННЯ		ДЕМОГРАФІЯ (СИСТЕМА ДЕМОГРАФІЧНИХ НАУК)		ГЕОГРАФІЯ НАРОДОНАСЕЛЕННЯ		
СОЦІОЛОГІЯ НАРОДОНАСЕЛЕННЯ		ГЕНЕТИКА НАРОДОНАСЕЛЕННЯ		ЕКОЛОГІЯ НАРОДОНАСЕЛЕННЯ		
НАУКИ, СУМІЖНІ З ДЕМОГРАФІЄЮ						
СОЦІОЛОГІЯ	ІСТОРИЯ	ПРИКЛАДНА ЕКОНОМІКА	ЕТНОГРАФІЯ	СОЦІАЛЬНА ПСИХОЛОГІЯ	СОЦІАЛЬНА ГІГІЄНА	ГЕРОНТОЛОГІЯ

Рис. 2.1. Система наукових знань про народонаселення /51, с. 14/.

Загальнометодологічними науками для дослідження та аналізу знань про народонаселення є філософія та політична економія.

До компетенції філософії відносять такі проблеми:

- 1) методологічні принципи вивчення народонаселення – як відомо наука в науково-дослідному процесі не здатна обґрунтувати сама себе, для цього вона використовує загальнофілософські методи, найпоширенішим з яких при дослідженні народонаселення є метод діалектичного матеріалізму;
- 2) народонаселення, як суспільна підсистема – людина та суспільство є частиною всесвіту, який підлягає філософському дослідженню, як і взаємодія категорій “людина-суспільство”;
- 3) “суспільство – навколишнє середовище”, “людина – суспільство – навколишнє середовище (всесвіт)”;

- 4) якість народонаселення – рівень суспільної свідомості, розвитку моралі та особливих якостей, що спрямовуються на самовдосконалення (слід зазначити, що економічні дисципліни розглядають якість народонаселення дещо в іншому ракурсі);
- 5) джерела і рушійні сили розвитку народонаселення, співвідношення в ньому об'єктивного та суб'єктивного, стихійного та свідомого, біологічного та соціального – на підґрунті аналізу рушійних сил розвитку можливо зробити висновки та скласти прогнози щодо його подальшого руху;
- 6) співвідношення емпіричного та теоретичного в демографічних дослідженнях – в залежності від рівня розвитку суспільства та об'єктивно існуючого демографічного стану методологічний підхід може змінюватись адекватно до мети дослідження;
- 7) логіко-гносеологічний аналіз категорій та понять системи знань про народонаселення – більшість категорій, понять, принципів та теоретичних тез демографії мають історико-філософський характер та за їх допомогою здійснюється науково-філософське обґрунтування.

Політична економія, як наука про участь людини в процесі взаємодії продуктивних сил і виробничих відносин, розглядає соціальний характер загальної структури виробництва та його вплив на тип та умови відтворення населення, його соціальну мобільність та територіальну організацію. Політична економія розглядає людину, як реалізатора одного з факторів виробництва – праці та носія особливого економічного ресурсу – підприємницького таланту, без якого взагалі неможливе існування сучасної економічної системи. Рівень участі народонаселення у виробничому процесі та якісний зміст підприємницьких здібностей – це головний методологічний аспект політичної економії та економічної теорії, як науки, взагалі. Але крім цього існує багато питань, які можна було б віднести до компетенції соціальної психології або економічної психології особистості. Наприклад: економічна поведінка людини, в питаннях споживання, заощадження, рівня трудової участі та ділової активності, пріоритетів мотивації праці тощо.

Незважаючи на те, що доволі часто політекономію розглядають лише як категоріальний апарат економічної теорії, що визначає головні принципи функціонування та як “вступне слово” до макро- та мікроекономіки. З точки зору нашої проблематики, політекономія є найбільш гуманістично орієнтованою наукою.

Загальна теорія народонаселення на методологічній основі філософії та політичної економії розробляє подальші методичні аспекти та створює базу для дослідження, яку використовують інші науки в залежності від свого функціонального призначення. Вона

має історико-описовий теоретичний характер та вивчає взаємозв'язки поміж історичними, біологічними, антропологічними, етнографічними, економічними, політичними, релігійними та соціальними процесами, що відбуваються в межах змін демографічної ситуації.

Розглядаючи решту наук, об'єктом вивчення яких є народонаселення (див. рис.1) можна сказати, що вони досліджують різні аспекти розвитку народонаселення. Так – економіка народонаселення досліджує взаємовідносини між демографічними та економічними процесами; соціологія народонаселення – прояви та закономірності демографічної поведінки різних соціальних груп; екологія народонаселення – взаємозв'язки та взаємодію поміж розвитком народонаселення та якістю навколишнього середовища; географія народонаселення – досліджує системи розселення окремих країн та регіонів з точки зору окремого населеного пункту; і, нарешті, генетика народонаселення – це розділ генетики, який вивчає випадки спадковості та мінливості людини в процесі зміни генерацій, народжуваності, смертності, шлюбності та міграцій.

Система демографічних наук або, як прийнято називати частіше – “демографія” включає до себе теоретичну, описову, соціальну, військову, етнічну, економічну та регіональну демографію та прикладні демографічні дослідження. Незважаючи на начебто чітке розмежування, цей розподіл є умовним, бо етнічна демографія обов'язково базується на демографії теоретичній, в той час, як прикладні демографічні дослідження можуть описовий характер та практичну військово-оборонну мету.

Найбільш важливим та принциповим для нашого реферату є синтез економічної та регіональної демографії, а саме дослідження взаємоузгодженості між економічними та демографічними процесами регіону чи його відсутності.

Революція розвитку демографічної думки відбулась наприкінці 20-го сторіччя і була зумовлена багатьма суспільно-природничими процесами, що мали і мають місце на земній кулі. Стрімкий розвиток демографії викликав появу принципово нових наукових термінів, таких як демографічний перехід, демографічні установки, демографічна поведінка, демографічна мотивація, демографічна свідомість. У той же час не втратила свого значення система термінології, що існує доволі тривалий час, а саме: народжуваність, смертність, міграційні процеси, шлюбність, статеві-вікові групи та багато ін.

Розвиток новітніх термінів та еволюція предмету дослідження народонаселення від закономірностей відновлення генерацій людей внаслідок народжуваності, смертності та шлюбності до включення до нього наслідків міграційних процесів, зумовив та розширив методологічну базу демографічних досліджень.

До класичних методів демографічного аналізу, таких як методи когорт, методи повздовжнього та поперечного аналізу, та загальнофілософських методів, таких як методи діалектичного матеріалізму, логіки, аналізу синтезу, абстракції, та гіпотези, додалися новітні методи потенційної демографії, метод демографічного моделювання, табличний метод статистичної обробки інформації, математико-графічні методи із широким застосуванням графіків, демографічних сіток, картографічні методи та методи соціологічного аналізу.

Принципово нового значення на сучасному етапі демографічного стану України набуває поняття демографічної політики, як розділу комплексної соціально-економічної політики держави. Але при цьому слід зазначити, що демографічний стан країни чи регіону не є дзеркалом чи складовою частиною соціально-економічного положення територіально-адміністративної одиниці, що розглядається. Тим не менш, конкретні заходи демографічної політики повинні реалізовуватись за допомогою соціально орієнтованих, економічних важелів.

3. ДЕМОГРАФІЯ, ЕКОНОМІЧНА ПОЛІТИКА, МІКРО- ТА МАКРОЕКОНОМІКА

Хибна уява щодо можливості реалізації демографічної політики тільки на рівні держави чи регіону та відсутність наукових досліджень у галузі мікроекономічної демографічної політики, привносить до системи управління демографічними процесами принципово нове значення та дає нові можливості для ліквідації та приборкування економічної кризи регіону.

Використовуючи загальну теорію народонаселення для досліджень на стику економічної та регіональної демографії, стає можливим розробка загальних принципів та напрямків регіональної демографічної політики, яка здійснюється органами державного управління в галузі соціального захисту незайнятого населення та населення зайнятого в державному секторі економіки, та має рекомендаційний та підконтрольний характер для приватного сектору зайнятості.

Реалізація мікроекономічної демографічної політики, на підставі якої здійснюється управління демографічними процесами на рівні окремого економічного суб'єкта (фірми, підприємства), дає змогу не тільки впровадити наслідки розробки державної соціально-економічної програми, а й підвищити продуктивність праці підприємства, створити більш сприятливий психологічний виробничий клімат, покращити взаємовідносини в системі «керівник – підлеглий» за зменшити кількість конфліктних ситуацій.

1. ЗАГАЛЬНА ТЕОРІЯ НАРОДОНАСЕЛЕННЯ	
2. ЕКОНОМІЧНА	РЕГІОНАЛЬНА
ДЕМОГРАФІЯ	
3. РЕГІОНАЛЬНА ДЕМОГРАФІЧНА ПОЛІТИКА	
4. МІКРОЕКОНОМІЧНА ДЕМОГРАФІЧНА ПОЛІТИКА	

Рис. 1.2. Методологія поетапної розробки демографічної стратегії розвитку регіону

Цілком необхідним для пояснення та усвідомлення є важливість впровадження та розробки мікроекономічної демографічної політики на рівні регіону саме на сучасному етапі розвитку капіталізованого сегменту підприємництва України. Так, на сьогоднішній день, підприємницький сектор українського регіону слід поділити на економічно відновлювальний, тобто капіталізований сегмент підприємництва, оснований на розширеному виробничому відтворенні, та на класичному, що ґрунтується на повному використанні всіх виробничих потужностей (в тому числі й людини) до їх повного витрачання, за умов не обов'язкового дотримання нормативів державного регулювання підприємницької діяльності державою. Дуже часто діяльність капіталізованого сектору підприємництва має адміністративно-політичну базу свого виникнення та існування, а це суттєво ускладнює механізми регулювання внутрішньої діяльності таких підприємств, що вимагає додаткової уваги до розробки подібних заходів.

Серед комплексу економічних дисциплін, що досліджують особистий фактор виробництва, слід виокремлювати ті, що здійснюють аналіз або управління на рівні одиничного елемента людського суспільства, та ті що досліджують в агрегованому вигляді, тобто на рівні народонаселення чи його окремих груп.

Аналізуючи специфіку цих двох груп наукових дисциплін, можна остаточно стверджувати, що дисципліни, що досліджують особистість не є складовими наук, що вивчають їх сукупність. Це наочно демонструє діалектичний метод дослідження існуючої проблеми та умовний взаємозв'язок між такими науками як мікро-, та макроекономіка, загальну методологію досліджень яких використовують вищезазначені науки, які ми розглянемо більш ретельно.

Народонаселення, як історично обґрунтована єдність біологічно-соціальних особистостей, є центром вивчення та аналізу таких прикладних економічних наук як: управління трудовими ресурсами, розміщення продуктивних сил, економічна демографія, ринок праці.

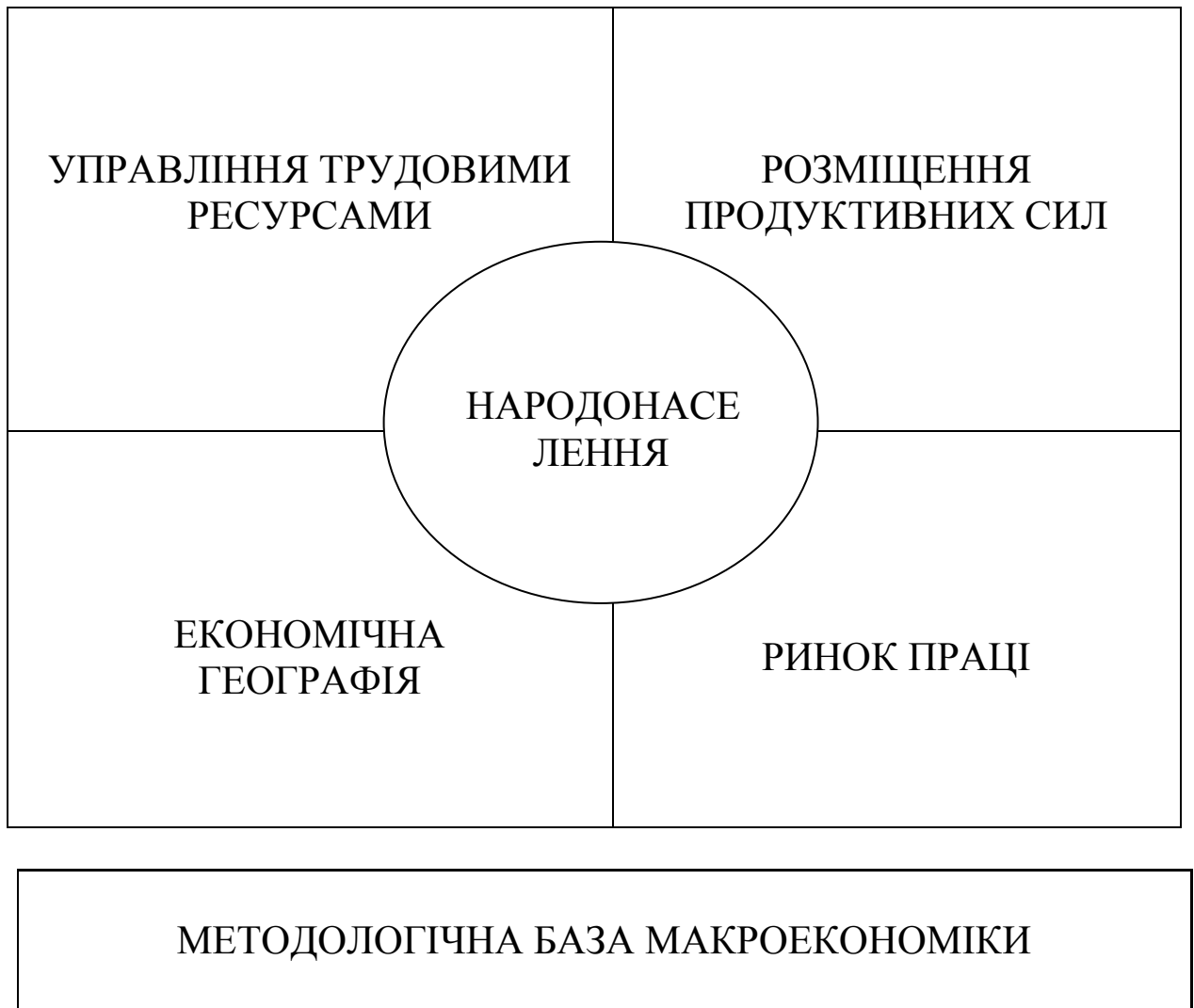

Рис. 1.3. Дослідження народонаселення в системі економічних наук.

Управління трудовими ресурсами – це наука, що здійснює дослідження виробничого потенціалу країни чи регіону в розрізі трудових ресурсів, тобто всього населення зайнятого в процесі суспільного виробництва. Зайнятість працездатного населення у працездатному віці, його структура та рівень участі в різних галузях економіки регіону, обумовлюються якістю трудових ресурсів, яку можна охарактеризувати декількома головними ознаками, а саме:

- 1) рівень здоров'я населення, його вплив на рівень трудової участі в процесі суспільного відтворення, якість та продуктивність праці;
- 2) рівень професійної підготовки, освіти та досвіду роботи на конкретних робочих місцях, професійно-освітній показник якості трудових ресурсів;
- 3) рівень економічної свідомості населення, що полягає в поділі населення на економічно активні та економічно пасивні групи;

4) якісний вміст індивідів, що мають підприємницькі здібності, як потенціал до подальшого розвитку недержавного виробничого сектору, що є найефективнішим.

Серед пріоритетних теоретичних та практичних завдань управління трудовими трудовими ресурсами слід назвати:

- планування та прогнозування майбутньої чисельності трудових ресурсів з метою планування обсягів виробництва в певних галузях та на певних територіях;
- створення загальнодержавної системи професійної орієнтації, професійної підготовки та перепідготовки працівників у відповідності до прогнозованого обсягу та кваліфікаційної структури трудових ресурсів;
- система нагляду за дотриманням безпеки праці на підприємствах, організаціях, установах усіх форм власності з метою збереження фізичних та психологічних здібностей працівників.

Слід зазначити, що науковий напрямок, який досліджує управління трудовими ресурсами не цікавиться проблемами відтворення та статеві-вікового складу населення. Його, більшою мірою, цікавлять процеси, що стосуються лише тієї частини народонаселення, що бере активну економічну участь у соціально-економічних процесах. Але не можна сказати, що раціоналізація використання трудових ресурсів за умов гуманістичного підходу до реалізації його завдань, не здатні покращити загальнодемографічний стан території, що підлягає дослідженню. Питання відтворення населення, його структури, та систем розселення посідають своє специфічне, частково базове місце в системі трудових ресурсного аналізу.

Управління трудовими ресурсами – це наука, яка в найповнішому обсязі досліджує народонаселення та максимально наближена до економічної демографії.

Розміщення продуктивних сил цікавиться населенням, як головною продуктивною силою, з точки зору його геополітичного розташування по території країни, наближеності до промислових вузлів та територіально-виробничих комплексів.

На основі системи розселення відбувається планування розбудови підприємств галузей та комплексів, планування розміщення проміжних баз для зберігання готової продукції та напівфабрикатів, розробка систем та мереж транспортування товарів до споживачів.

Слід зазначити, що останнім часом до питань компетенції розміщення продуктивних сил відносять розробку наукових основ

державної регіональної економічної політики (на рівні економічних районів), та управління соціальним комплексом України, які мають безпосереднє відношення до оптимізації загального рівня умов життя які, в свою чергу, здійснюють безпосередній вплив на демографічний стан певної території.

Система знань про розміщення продуктивних сил України дає підстави для розробки екологічного аспекту демографічної політики, оптимізації народногосподарського комплексу, шляхом розвитку його мобільності від джерел виробничих ресурсів до населення як споживача та джерела робочої сили, так і для ефективного, раціонального та послідовного використання природних ресурсів та виробничих потужностей для покращення життя суспільства.

Економічна географія стверджує, що народонаселення (суспільство) і природа являють собою закономірність комплексності, і створюють суспільно-територіальний комплекс, який найбільш вдало піддається дослідженню. Економіка природокористування, що включає до себе і екологію та безпеку суспільного життя, сприймає народонаселення, як невід'ємну частину геосфери земної кулі, і аспекту обережного використання природних ресурсів відводить не менш важливу роль, ніж проблемі збереження людських популяцій. Ефективність використання природних ресурсів завжди подається "з поправкою" на їх обмеженість та важливістю їхнього існування на земній кулі.

На перших етапах розвитку демографічної думки міграційні процеси не входили до об'єкту її дослідження, їх відносили до проблемного сектору економічної географії. Зараз ситуація змінилась, хоча економічна географія продовжує звертати увагу на міграційні процеси, особливо в царині етнічного складу населення та етнічного міжтериторіального руху.

Не можна не згадати деякі суперечності щодо взаємозв'язку демографічних та географічних процесів, що відбуваються останнім часом. Як відомо, демографічний вибух, або стрімке збільшення чисельності населення земної кулі, призведе до підвищення температури на поверхні планети. Крім того, збільшення чисельності населення вимагає задоволення їх потреб продуктами матеріального виробництва, а це призводить до забруднення довкілля та розладу екологічного балансу.

Сучасні концепції досліджень в галузі економічної і соціальної демографії спрямовані на розробку програм мінімального використання природних ресурсів, їх відновлення та відтворення в умовах демографічного вибуху, розробки альтернативних видів палива не пригнічуючи при цьому роль людини в процесі

перетворення атмосфери та літосфери на загальноосвоєну «ґомосферу», сферу існування людини.

Ринок праці – це специфічна проблемно-практична ланка економічних досліджень, об'єктом дослідження якої є не безпосередньо населення, а питання та проблеми його зайнятості, тобто можливості використання свого особистого ресурсу робочої сили задля задоволення власних та суспільних потреб в умовах ринкової економіки.

Ринок праці є одним з найскладніших об'єктів досліджень як у ринковій, так і в перехідній економіці українського типу. В першому випадку головним питанням є наявність пропозиції праці, тобто кількості людей, що бажають працювати в умовах розвинутої системи соціального захисту та існуванні дилеми вибору “вигоди від роботи чи альтернативне використання вільного часу?”. В умовах нестабільної економіки, більшу увагу приділяють важливості наявності попиту на робочу силу, тобто наявності підприємств, які бажають наймати працівників на роботу за умов взаємодії категорій “освіта-заробітна плата”.

Фактор існування попиту на робочу силу залежить від існуючої структури національної економіки та темпів економічного зростання та розвитку, що мають знаходити свій вираз не тільки в збільшенні обсягів та підвищенні якості виробленої продукції, а й у збільшенні кількості робочих місць.

Не менш важливим є механізм визначення рівноважної ціни робочої сили – заробітної плати, та механізми його формування, які суттєво відрізняються від механізмів формування рівноважної ціни на будь-якому іншому ринку.

Окремим стовпом на ринку праці є держава в особі її контролюючих органів, які своєю діяльністю здатні не тільки сприяти задоволенню матеріальних потреб працездатного населення, яке бажає працювати, а й сприяти творчому розвитку особистості, як обов'язкового елемента еволюції суспільних відносин.

Ринкове саморегулювання ринку праці не є явищем беззаперечним, що підтверджує стан українського регіонального ринку робочої сили. На відміну від багатьох інших економічних процесів та закономірностей, він вимагає державного втручання для вирішення наступних завдань:

- сприяння появі якомога більшої кількості робочих місць за умов дотримання на них правил техніки безпеки;
- визначення мінімального розміру заробітної плати в обсязі не меншому за прожитковий мінімум;

- створення умов для визначення підприємствами розмірів заробітної плати в залежності від рівня освіти та професійної підготовки, а не від решти інших факторів;
- створення сектору державної постійно діючої, а не сезонної зайнятості робітників;
- започаткування та реалізація профорієнтаційної програми в загальноосвітніх школах з метою інформування майбутніх робітників щодо престижності професій та наявності робочих місць задля запобігання структурного безробіття;
- оптимізація структури національної економіки з урахуванням потреб та вимог світового ринку задля профілактики появи циклічного безробіття;
- створення гідних умов життя для тих, хто хоче, але не може знайти роботу.

Таким чином, макро- та мікросоціальний характер досліджень народонаселення сприяють створенню загальних принципів діяльності державного сектору економіки та управління щодо можливості керування демографічними процесами.

В той же час, діяльність на рівні дослідження особистості залишається в колі зору досліджень на мікрорівні індивіда, який є особовою одиницею народонаселення (див рис 1.4.).

Специфіка досліджень і народонаселення, і окремої особистості в системі економічних наук зумовлює виникнення кола проблем, що стосуються характеру об'єктивності чи суб'єктивності реалізації досліджень та наукових висновків. Економіка та дослідження ролі людського фактору в економіці, як вважають окремі економісти, мають бути вільними від суб'єктивних оцінок. Інша точка зору полягає в тому, що головним напрямком сучасних економічних досліджень повинна бути об'єктивність, оскільки політичні і соціальні оцінки постійно проникають в економічні дослідження. Деякі дослідники також вважають, що взагалі небажано перетворювати політекономію в об'єктивну науку, це означало б, що дослідження мають бути байдужими до вивчення економічних проблем /26, с. 7/.

Розглядаючи питання дослідження народонаселення та особистості в системі соціально-економічних категорій ми будемо користуватись об'єктивними економічними законами але з максимальною суб'єктивізацією мети та принципів досліджень.

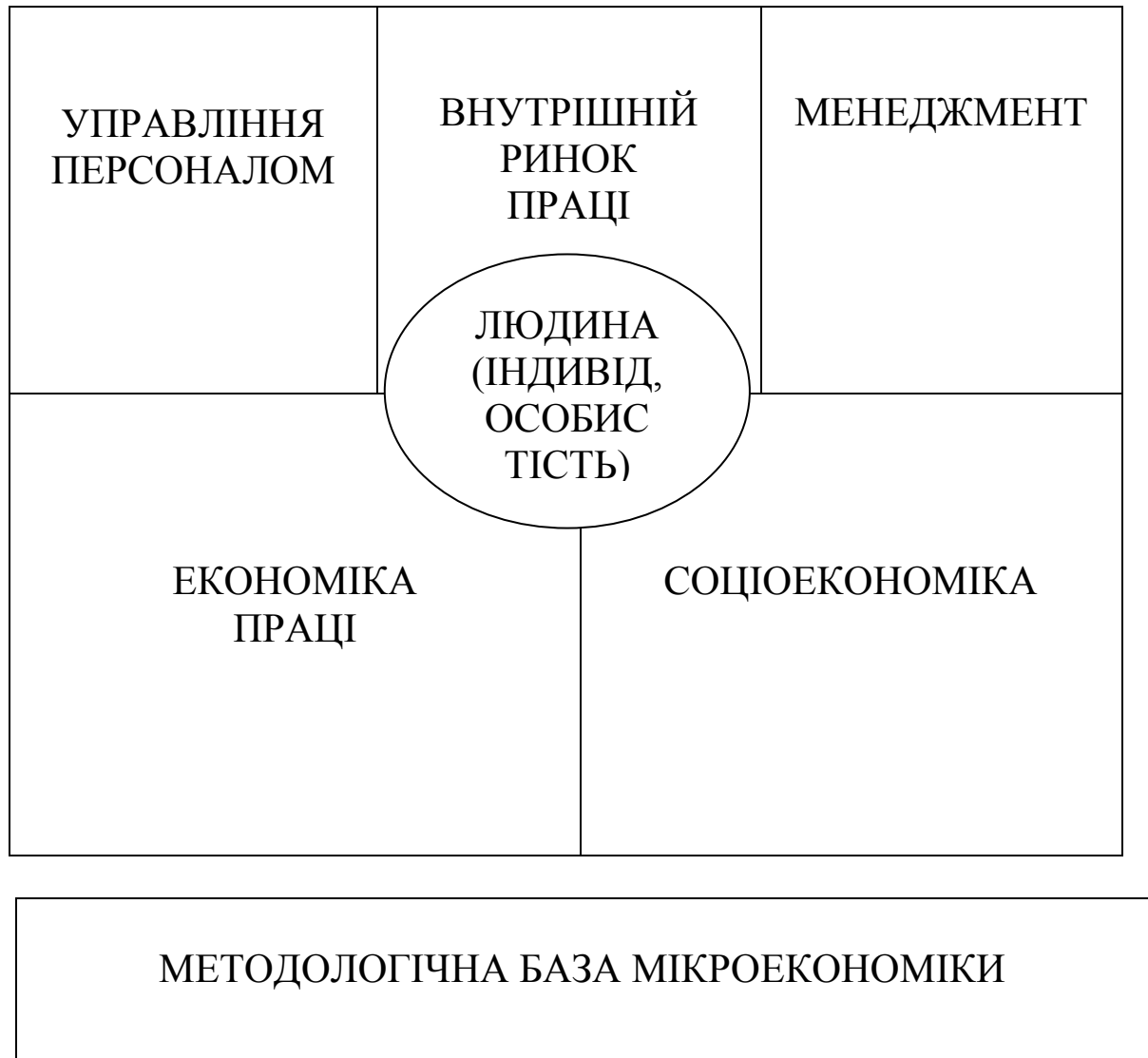

Рис. 1.4. Система економічних досліджень особистості.

Внутрішній ринок праці та питання, що стосуються концептуальних засад виникнення його досліджень не підлягали ретельному аналізу української науки через низку причин, головною з яких є недостатність регулювання та принципів діяльності ринку праці України взагалі.

Комплекс питань внутрішнього ринку праці стосуються мікроекономічних внутріфірмових рішень її управлінців щодо кількості та якості робітників, в яких існує потреба, джерел їх пошуку, або власної підготовки, формування цінової політики в галузі оплати праці.

Кожне підприємство, навіть на якому працює 2 робітники, має свій власний ринок праці, та має вирішувати вже названі питання. Згадуючи політичні пріоритети розвитку економіки України на сьогоднішній день, слід зазначити, що вони полягають у збільшенні обсягів національного виробництва, при цьому збільшення кількості робочих місць, не є загальнодержавним пріоритетом, навіть враховуючи наявні обсяги безробіття.

Збільшення кількості робочих місць на конкретній фірмі залежить, у першу чергу, від її фінансово-господарського стану, рівня розвитку сегменту економіки, в якому вона працює та правового забезпечення підприємництва. Крім соціально-економічної функції – забезпечення роботою додаткового числа робочих місць, покрупнення кількості зайнятих на фірмі має додаткову ваду: розгалуження внутріфірмової ієрархії створює новітні перспективи соціального росту індивіда та можливості покращення рівня матеріального забезпечення.

Класичні концепції менеджменту добре відомі всьому світу, навіть тій його частині, що має економічну структуру, далеку від ідеалу, тому дуже прискіпливо на них ми не будемо зупинятись. Нагадаємо лише, що менеджмент – це мистецтво управління, яке в першу чергу базується на досягненні поставлених економічних результатів шляхом впливу на людський ресурс. Слід зробити невеличкий історичний екскурс, і згадати, що вперше наголос на визначальній ролі людини в економічних процесах було визначено саме в класичних постулатах Файоля та Тейлора, які, все ж таки, базувались на концепції “економічної людини” Адама Сміта. Сьогодні цей наголос звучить вагомніше за всі інші викрики.

В менеджменті людина розглядається, переважно, як засіб, а не як головна мета діяльності у виробничій галузі, що й зумовило розвиток та активізацію профспілкової діяльності на етапі становлення “первісного” підприємництва в США.

Також, у менеджменті була ретельно розроблена концепція мотивації праці, тобто спонукаючих до праці факторів, які складаються з трьох груп: матеріальних, духовних і моральних. У процесі еволюції економічної думки розвинутих країн світу було визначено, що матеріальна мотивація не є безумовно домінуючою. Мотиваційний механізм економічної діяльності в секторі української економіки має свою специфіку, в тому числі й у матеріально-демографічного напрямку.

Теоретичні розробки та практичні рекомендації українських економістів-дослідників не містять принципово нових положень менеджменту вони, здебільшого, адаптовані до умов трансформаційної економіки України, але все одно більшість

негативних явищ регіональної економіки України не знаходять віддзеркалення в їх роботах. Значною мірою, відсутність виявлення негативних тенденцій такого типу в науково-економічній літературі та в періодичних виданнях, гальмує розвиток концепції ефективності, що спирається на людський ресурс, стримує темпи удосконалення роботи фірми та можливості покращення існування робітника як складової частини народонаселення.

Управління персоналом як наука та навчально-практична дисципліна застосовує термін “персонал”, як превосходну форму термінів “трудова ресурси” та “трудова колектив”. Персонал – це якісний фактор робочої сили, який має відносно високий рівень кваліфікації, здатен до прийняття творчих рішень та нестандартного підходу до виконання виробничих функцій.

Не можна не зазначити еволюцію управління персоналом у плані гуманізації досліджень, що проводяться, в порівнянні з класичним менеджментом, і хоча багато економістів проти проведення будь-яких паралелей між цими науками, об’єктивний аналіз цього протиріччя, свідчить про наявність та необхідність співставлень такого типу.

Метою діяльності в галузі управління персоналом (на відміну від теорії менеджменту) є не тільки забезпечення ефективної діяльності підприємства, а й задоволення потреб робітників.

Однією з трьох головних функцій управління персоналом є управління соціально-демографічними процесами (!) у вигляді допомоги сім’ям, будівництва й утримання об’єктів соціально-культурного призначення тощо /48, с. 27/.

Крім цього не можна не звернути на увагу на інші позитивні аспекти концепції управління персоналу, а саме: планування чисельності персоналу та реалізація кадрової політики, що будуються на підсистемі розвитку персоналу, яка, в свою чергу, складається не тільки з системи підготовки, перепідготовки кадрів та підвищення кваліфікації персоналу, а й адаптації нових робітників до соціального-психологічного клімату колективу. Отже дотримання головних принципових положень управління персоналом на рівні окремих (бажано більшості) підприємств регіонального сектору економіки України здатне майже безпосередньо здійснювати вплив на демографічну ситуацію.

Економіка праці – це наука, під якою ми мали на увазі комплекс досліджень, що стосуються трудового процесу, та домінуючої участі людини в ньому. Не випадково, на рис. 1.4. такі науки, як економіка праці та соціоекономіка займають більшу питому вагу, ніж внутрішній ринок праці, менеджмент та управління персоналом.

До комплексу наук, які ми умовно об'єднали під назвою “економіка праці” входять дослідження в галузях фізіології, психології та гігієни праці, охорони та безпеки праці, загальної соціології та соціології праці.

Праця, як свідомо енергозатратна діяльність людини, що спрямована на досягнення економічних та особистих цілей, є не тільки елементом системи суспільного відтворення, а й джерелом розвитку та самовдосконалення індивіда. В умовах науково-технічної революції та переходу до постіндустріального типу суспільства, принципово змінюється характер та зміст праці, роль людини в процесі праці та її мотивація.

Зростання обсягів розумової праці та зменшення обсягів праці фізичної покращують рівень самореалізації робітників, зменшують розміри впливу шкідливих умов на їх здоров'я, але й певним чином ускладнюють процеси розрахунку головних показників трудової економіки: продуктивності та трудомісткості праці.

В умовах трансформації пріоритетів міжнародної торгівлі, коли головним об'єктом купівлі-продажу на світовому ринку стає інформація, тож значення розумової діяльності та інтелектуального потенціалу трудових ресурсів суттєво підвищується.

Стан української регіональної економіки, що характеризується майже повною відсутністю контролю з боку органів державного регулювання трудового законодавства приватизованих або приватних підприємств, є фундаментом для багатьох порушень. Серед найпоширеніших з них слід виділити: ненормованість робочого дня, відсутність чітких інструкцій та нормативів виконуваних робіт, відсутність чітко визначеного механізму нарахування заробітної плати, недотримання трудових договорів з боку роботодавців, порушення політичних та загальних прав людини. Окремою ланкою в цьому комплексі є недотримання техніки безпеки праці, перевиснажливість робітників, що призводять до професійних захворювань, травм, каліцтва, смертності на виробництві, чи ранньої втрати працездатності. Все це негативним чином відбивається на стані здоров'я населення та на якісних показниках трудових ресурсів.

Серед завдань державного контролю в сфері приватного сектору матеріального виробництва слід виокремити напрямки та методи, які б були здатні виправити на краще ситуацію, що склалася, а це, в свою чергу, непрямими методами стимулюватиме збільшення обсягів народжуваності, а прямими – зменшувати обсяги смертності.

Соціоекономіка – найскладніший аспект взаємодії особистості та економічної системи. Найповніше її основні положення та практичні проблеми виклав В.Д. Лагутін /37/. Згідно до його твердження, економіка, людина і соціум становлять єдину економічну систему. В той же час соціоекономічна двоєдиність суспільства виражає загальну суперечність між економічними і соціальними факторами суспільного прогресу.

Головною метою взаємодії економіки, людини і соціуму є досягнення соціоекономічної рівноваги суспільства – такого стану суспільства, при якому має місце усталена відповідність між економічною та соціальною сферами, узгодженість інтересів окремих людей з інтересами соціальних, етнічних, релігійних та демографічних груп і верств населення, в тому числі й інтересами держави /37, с. 8/.

Соціоекономіка розглядає етнічність та релігійність як фактори економічного розвитку, що здатні стимулювати не тільки збільшення обсягів виробництва, а й розвиток нових технологій. При цьому прийнято вважати, що релігійні основи світосприйняття здатні не тільки розвивати етику праці особистості, а й є ґрунтом національних економічних цінностей.

Окрему увагу в системі соціоекономіки відведено соціоекономічній ролі сім'ї, питанням сімейного бюджету, як економічній, так і соціальній ролі домогосподарства в системі ринку, актуальним питанням інституту успадкування.

Демократизація суспільства і економічна свобода особистості в реалізації правових питань та соціального захисту, державність і егоїзм, критерії раціональності і принципи моральності особистості в умовах економічної діяльності – це головні напрямки дослідження соціоекономічного наукового комплексу сьогодення, усвідомлення та механізми розв'язку яких здатні створити базу для мікроекономічного управління демографічними процесами шляхом аналізу особистих та соціальних поведінських принципів поведінки індивіда.

Безумовно, це – далеко не всі економічні науки, що досліджують народонаселення та людину, але їх різнобічність з погляду на об'єкт дослідження, найбільш сприятлива для визначення теоретичної бази та методології розробки комплексу заходів щодо управління демографічними процесами як на макро-, так і на мікроекономічному рівні.

4. Взаємозалежність між економічним станом держави та демографічними процесами в регіоні

Взаємозалежність демографічних та економічних процесів цілком очевидна та беззаперечна. Визначення ролі економіки регіону для стабілізації загальнодержавного економічного стану та процеси, що відбуваються всередині демографічно-економічної системи регіону досліджувались у роботах таких вчених, як Д.М. Стеченко /63/, Г. Пастернак-Таранушенко /45/, Н.А. Горелова /25/.

Розвиток окремого регіону – першочергове завдання регіональної політики держави. Як відомо, на сьогоднішній день, в Україні не існує регіонів з позитивним природним приростом населення, в той же час промислово розвинуті міста мають тенденцію до збільшення чисельності населення за рахунок еміграції з регіонів. Це явище призводить до “витоку мізків” з регіонів, зменшення чисельності їх населення та подальшого розвитку вже розвинутих районів та областей.

Крім того, зменшення чисельності населення регіонів робить не вигідним створення нових підприємств в умовах існування підприємств, що вже зайняли свої місця (“ніші”) в економіці регіону. Це призводить до поступового зникнення конкуренції, появи монополій, зростання рівня цін та зниження якості продукції.

Внаслідок зазначених процесів відбувається зниження якісного рівня життя населення. І таким чином ми отримуємо ситуацію, коли від’ємне сальдо міграції сприяє зростанню темпів інфляції на обмеженій території та створенню передумов для негативного демографічного клімату.

Крім того, недосконала бюджетна система та система перерозподілу бюджетних коштів поміж центральним і місцевими бюджетами виснажує муніципальні фінанси та соціальну сферу регіону, що вимагає додаткового законодавчого втручання в регулювання цієї проблеми.

Взагалі, взаємозв’язки між економічними та демографічними процесами також можна розділити на загальнотеоретичний (політекономічний) рівень, рівень макро- та мікродосліджень.

Серед головних, принципових положень класичної політекономії, одне з чільних місць посідають такі терміни, як попит, пропозиція та їх взаємодія, результатом якої є встановлення рівноважної ціни.

Серед факторів, що здійснюють вплив на формування попиту та пропозиції виокремлюють низку демографічних факторів /42, с. 207/, які вимагають ретельного розгляду.

Слід зазначити, що в політичній економії незважаючи на начебто яскраво виражену суб'єктивність, демографічні фактори відносять до факторів об'єктивних.

Отже серед об'єктивних демографічних факторів формування попиту, виділяють:

1) Ємність ринку, зумовлену кількістю населення. Але сама по собі наявність значної чисельності населення на певній території не може гарантувати формування стійкого попиту на певні види товару. До чисельності населення слід додавати рівень його платоспроможності, рівень уподобань, традицій та смаків, ситуацію в сфері соціального захисту.

Отже, збільшення чисельності платоспроможного та економічно свідомого населення здатне сприяти стимулюванню попиту, що в умовах ринку сприяє збільшенню обсягів пропозиції. Зростання пропозиції водночас із збільшенням попиту призведе до цінової стабілізації та збільшення надходжень до державного та місцевого бюджетів.

У той же час, якщо буде зростати лише чисельність платоспроможного населення, а обсяги пропозиції не зміняться – це призведе до зростання цін. Наявність таких тенденцій буде свідчити про зародковий стан ринкової економіки. Але, враховуючи наявність саме такої ситуації, класична економічна теорія, головним постулатом якої є саморегулювання економічної системи, зазначає, що зростання чисельності економічно свідомого населення буде сприяти збільшенню обсягів пропозиції, що на макрорівні буде сприяти економічному зростанню та економічному розвитку країни. Це явище може бути поціноване як безумовно позитивне, за умови постійного контролю за станом навколишнього середовища.

Збільшення обсягів виробництва сприятиме збільшенню обсягів робочих місць, що створюватиме всі передумови не тільки для економічного, а й соціального розвитку регіонів.

2) Розміри та склад середньої сім'ї – визначають не тільки обсяг населення а й превалюючий тип демографічної матримоніальної поведінки, який дозволить планувати обсяги населення певної території, та, на підставі визначених тенденцій, планувати обсяги виробництва та прибутковість ринкової діяльності в даному регіоні.

Слід зазначити, що перехід до сучасного розміру сім'ї (одна, максимум дві дитини) зумовлений не стільки пропагандою західного способу життя, скільки незадовільним рівнем матеріального забезпечення значної частини населення України. І територія, де більшу частину населення складатимуть сім'ї визначеного нами

розміру, не обов'язково буде визначати попит на товари західного виробництва або на товари з підвищеною наукомісткістю – навпаки.

3) Статевовіковий склад населення визначає окремі сегменти попиту в залежності від віку і статі населення, в той же час, слід зазначити, що виробництво товарів широкого вжитку (наприклад продукти харчування) не принципово змінюються в залежності від структури населення.

В той же час різні групи товарів спрямовуються на різні групи споживачів, серед яких визначають такі характеристики: вік, стать, належність до соціальних груп, рівень освіти, джерела отримання прибутків, кількість членів сім'ї, крім зазначеної особи, наявність осіб, що знаходяться на утриманні.

Поступове “старіння” населення в Україні, тобто збільшення середнього віку, взагалі призведе до зменшення обсягів попиту і споживання. Це зумовлено, по-перше, характером української ментальності, що полягає у любові до землі та прагнення ведення власного господарства. Вона має багато спільного з системою “натурального господарства”, яка мала місце у часи феодального устрою суспільства. І, по-друге, з недосконалістю пенсійної системи України та мізерному розмірі пенсій.

Переважання частки осіб жіночої статі в складі населення може давати оптимістичні прогнози щодо збільшення обсягів народжуваності, але лише за умов наявності необхідної частки чоловіків у “відтворювальному” стані.

4) Співвідношення міського і сільського населення формує структуру попиту не тільки шляхами безпосереднього споживання тих чи інших груп товарів, а й самим фактом свого існування. Частина території, де переважає сільське населення буде споживати традиційні продукти харчування в мінімальному обсязі, і лише за умов мінімальної ціни на неї, в той же час сільське населення саме здатне реалізовувати сільськогосподарську продукцію частині міського населення, створюючи конкуренцію суб'єктам продажів з інших районів.

Міське населення отримує більші розміри грошових доходів, переважну частину яких вона витрачає на споживання, стимулюючи попит на різні групи товарів. Таким чином, можна сказати, що найоптимальнішою структурою населення є поєднання міського і сільського населення, з переважанням міського населення в значних пропорціях, в той час, як існування виключно сільських чи міських районів приводить до гальмування їх економічного розвитку, що без затримань відображається на загальному демографічному стані як регіону, так і держави.

Цей фактор набуває все більшого значення в галузі заощаджень, враховуючи відносно незначний рівень розвитку економічної культури мешканців сільських поселень. В той час, як міське населення дедалі більше продовжує співпрацювати з банками та іншими спеціалізованими кредитними установами, таким чином збільшуючи базу для подальших інвестицій, населення сільської місцевості залишає свої заощадження поза виробничою сферою, таким чином гальмуючи її розвиток.

- 5) Шлюбність. Цілком логічним є твердження про те, що збільшення обсягів шлюбності сприяють збільшенню обсягів споживання причому, як правило, товарів тривалого користування, еластичність попиту на які є далекою від абсолютної. Крім того, шлюбність є однією з передумов збільшення народжуваності, яка в свою чергу збільшує чисельність населення (див. перший фактор), зменшує середній вік населення, що теж є позитивним фактором збільшення обсягів попиту.
- 6) Міграційні процеси не є безумовним чинником, що впливає на формування попиту, але наявність міграцій різних типів, формує в першу чергу попит на транспортні міжрегіональні послуги. І в той же час наявність від'ємного сальда "постійної" міграції буде зменшувати чисельність населення, а значить і обсяг сукупного попиту регіону.

Ретельного аналізу в даній ситуації вимагає і якісний склад мігрантів, що в'їжджають та від'їжджають з регіону, в залежності від цього можна прогнозувати обсяги попиту на різні товари.

До складу об'єктивних демографічних факторів формування пропозиції входять:

- 1) Масштаби і характер залучення у виробництво робочої сили та її вивільнення. Обсяги виробництва залежать не тільки від обсягів споживання та попиту, фінансово-господарського стану підприємства та наявності високих технологій. Незважаючи на тотальну механізацію та автоматизацію виробничих процесів, людина залишається головним виробничим елементом. Наявність необхідної кількості робітників певної кваліфікації, досвіду, розумових та фізичних здібностей, визначають обсяги пропозиції кожного окремо взятого товару.

Зазначене явище цілком визначається такими демографічними чинниками, як: чисельність населення, його статевовіковий склад, обсяги та тенденції до смертності та народжуваності. Якість робочої сили, що визначається двома головними показниками, такими як рівень здоров'я і якість освіти та трудового досвіду, формуються в

процесі життєдіяльності людини та залежать від соціально-економічної ситуації в регіоні та тенденцій, що визначають її розвиток.

При цьому слід зазначити, що характер залучення у виробництво різних верств населення в Україні принципово відрізняється від індивідуальної пропозиції праці на заході. В умовах достатньої забезпеченості рівня життя через механізм соціального захисту, індивід приймає рішення про участь у виробництві в залежності від рівня оплати праці та можливостей альтернативного використання часу з більшою користю для себе.

В той же час існуюча точка зору, що більшість українського незайнятого населення згодна на будь-яку своєчасно оплачувану роботу, дуже далека від реального стану речей.

За оцінками різних експертів, частка тіньового сектору економіки України займає від 40 до 60 %. До цього сектору входить як нелегальна або злочинна діяльність, так і немалий розмір тіньової зайнятості, який забезпечує доходами значну частину населення регіонів, дозволяючи їм не сплачувати податки та отримувати посіб'я по безробіттю.

Отже, офіційний рівень зайнятості, безробіття, фінансового обігу, та рівня ВВП не може, на жаль, поки що бути використаний при аналізі та прогнозуванні їхнього впливу на демографічний стан в умовах відсутності реальної інформації.

2) Розподіл працездатного населення по території країни чи регіону.

Кількість працездатного населення в працездатному віці, що розташована в певних пропорціях на певних територіях створює передумови для розвитку економічного сектору цих територій за умов наявності в них природних ресурсів різного типу. Якщо ж існує неузгодженість між розподілом природних та людських ресурсів, це гарантує збільшення обсягів як сталої, так і мятникової міграції.

Економічний аспект мятникової міграції сприяє розвитку системи транспортного комплексу, його розгалуженості та підвищенню ефективності роботи. Міграція населення набуває статусу позитивного моменту в тому випадку, якщо вона сприятиме зростанню обсягів соціального руху населення на підвищення соціального статусу та рівня доходів населення.

3) Міграційний рух населення змінює чисельність населення в результаті механічного приросту населення, тому можна свідчити про те, що рівень розподілу працездатного населення по території у взаємодії з розташуванням природних ресурсів здатні не тільки формувати відповідним чином пропозицію товарів, а й

здійснювати вплив на зміну чисельності народонаселення регіону.

В умовах прагнення України до європейської інтеграції, та перспективи “відкриття кордонів”, міграційні процеси можуть призвести до значного зменшення чисельності населення внаслідок еміграції найбільш продуктивної частини населення за кордон. Тому, першочерговим завданням європейської інтеграції повинно бути створення умов повноцінної оплати праці та самореалізації робітників.

4) Інтелектуально-розумова структура населення, тобто частка людей, спроможних до науково-технічних розробок, інновацій, та частка людей, що мають підприємницькі здібності. За наявності таких осіб відбуватиметься не тільки збільшення обсягів виробництва, а й економічний розвиток регіону, що базуватиметься на принципово нових технологіях та товарах.

Наявність достатнього обсягу внутрішніх інвесторів та розгалужена мережа фінансового ринку дозволить не тільки вивести регіон на принципово нове коло розвитку та перетворити його на розвинутий промисловий центр, а й створити економічні передумови для подальшого демографічного зростання.

5) Шлюбність створює фундамент для розвитку сімейного бізнесу, який, в більшості країн світу, зорієнтований переважно на сферу послуг. Більшість побутових послуг (ремонт одягу, перукарські послуги тощо) в розвинутих країнах світу включають до “споживчого кошику”, тобто переліку товарів, без яких людина не може існувати.

Необхідно відзначити незначну частку послуг в структурі регіонального виробництва, тому конкуренція в цій галузі незначна, а значить і ціни, і якість послуг, що надаються залишають бажати кращого. Отже збільшення числа шлюбів може опосередковано збільшувати конкуренцію на ринку послуг.

Також серед загальнотеоретичного аспекту, що знаходиться на стику політекономії та соціоекономіки, та безпосередньо стосується можливості управління демографічними процесами, слід назвати проблеми демократизації суспільних процесів та розвитку ринкової економіки. Так, розвиток народовладдя та особистих свобод, шляхом залучення до нього дедалі більшої кількості громадян, реальне впровадження свободи слова, здатно підвищити поінформованість населення щодо реальності процесів, що відбуваються, в тому числі й в економічному напрямку. А це, в свою чергу, дозволить зміцнювати та розвивати економічний світогляд людини, що зробить її участь в економіці більш ефективною.

Слід зазначити, що збільшення чисельності населення в більшості випадків, є передумовою збільшення обсягу внутрішніх і зовнішніх інвестицій до регіону. Але ця тенденція діє лише у тих випадках, коли існує первісний рівень розвитку продуктивних сил та передумови до покращення рівня життя населення. Це можливе за умов наявності чіткої законодавчої бази, системи соціального захисту та механізму державного регулювання економіки, який повинен охоплювати всі сфери життєдіяльності. Саме відсутність цих факторів робить неможливим зростання обсягів зовнішніх інвестицій до країн Африки.

Збільшення чисельності населення з відносно сталою тривалістю життя в умовах достатньої купівельної спроможності буде викликати збільшення обсягів експорту, а також створення філій та підрозділів підприємств з інших країн та регіонів. Це явище є безумовно позитивним, оскільки будуть мати місце нові робочі місця, та конкуренція на внутрішньорегіональному рівні буде підвищуватись. У випадках, якщо продукція виробників з інших регіонів буде набагато якісніша та дешевша за місцеві товари, тоді слід вживати заходів щодо захисту місцевого виробника.

Після розгляду впливу демографічних факторів на розвиток економічного стану розглянемо залежність стану демографічного від економічних чинників та важелів.

В умовах доволі повільного та нестабільного розвитку народного господарства регіонів України, принципового значення та важливості набуває діяльність кожного підприємства, що функціонує в межах офіційної економіки. В умовах демографічної кризи, дещо змінюються значення та підходи до визначення важливості економічного зростання та підвищення економічної ефективності регіонального господарювання.

На перше місце, у плануванні та визначенні пріоритетів національної економіки виходить не зростання обсягів ВВП, експорту чи іноземних інвестицій, а тривалість і якість життя людини, тобто соціально-демографічний сектор суспільних відносин.

В таких умовах реалізація соціальних функцій підприємництва (створення робочих місць, задоволення матеріальних і суспільних потреб населення, сплата податків та ін.) розглядається як один з методів покращення демографічної ситуації в регіоні.

Принциповість ефективної діяльності суб'єкта підприємництва розглядається з точки зору подальшого розвитку місцевого самоврядування та нової системи перерозподілу коштів між державним та місцевим бюджетами, коли їх більша частина

залишається в розпорядженні регіону. Таким чином, з певною мірою узагальнення, можна зазначити, що підприємство власноруч є творцем тих соціально-економічних умов, в яких йому доводиться функціонувати.

Ефективність господарювання підприємства залежить від багатьох факторів, серед яких окремо слід відзначити здатність до прогнозування та управління ризиками. Як відомо, ризикованість – невід’ємна складова підприємництва, тому повністю уникнути ризику неможливо.

Серед загальної кількості ризиків, в умовах сьогодення, окремої уваги заслуговує демографічний ризик підприємства. Парадоксальність ситуації, що склалася, полягає в тому, що одним із шляхів покращення демографічної ситуації в регіоні, є профілактика демографічного ризику на підприємстві, реалізації якої зашкоджують соціальні умови суспільного життя.

Демографічний ризик слід розуміти як комплексне поняття, сукупність різноманітних ризиків, пов’язаних з людським фактором. На відміну від решти ризиків господарської діяльності, які можна чітко розподілити на внутрішні та зовнішні, різні аспекти демографічного ризику існують як всередині фірми, так і в якості зовнішнього фактора. Також значної уваги вимагають не лише наслідки втілення ризикових ситуацій, а й умови, що їх викликають.

До зовнішніх складових демографічного ризику слід віднести наступні. По-перше, це група ризиків, що пов’язані із загальним зменшенням чисельності населення, тобто суб’єктів економічних відносин в якості споживачів продукції, що виробляє підприємство, та в якості робочої сили (потенційної чи фактично працюючої в галузі). Враховуючи діалектичну взаємозалежність економіки і демографії, до неї відносимо:

1. Ризик втрат населення внаслідок перевищення смертності над народжуваністю, причиною якої можуть бути соціально-економічні умови.

2. Ризик втрат населення внаслідок від’ємного сальда міграції, через відсутність перспектив творчого та соціального зростання особистості.

3. Екологічний ризик, пов’язаний з можливістю погіршення загального рівня здоров’я населення. В цьому випадку, найбільша увага приділяється втратам майбутніх періодів.

4. Природнокліматичний ризик, що може бути виражений у вигляді збільшення втрат населення внаслідок смертності чи зростання обсягу еміграцій, через природні катаклізми чи зміни клімату.

5. Військовий та соціальний ризики, що мають безпосереднє відношення до соціально-психологічного клімату суспільства та зовнішньополітичної ситуації в світі.

6. Медичний та санітарно-гігієнічний ризик, що виражений у можливості отруєнь та виникненні епідемій в регіоні внаслідок незадовільної діяльності чи недостатності фінансування відповідних служб.

7. Ризик зменшення населення та його якості через зменшення фінансування державних програм щодо розвитку та виховання дітей-сиріт.

8. Ризик погіршення рівня здоров'я та життя населення внаслідок недостатності розвитку інформаційної інфраструктури регіону.

9. Ризик зменшення обсягів інвестування та скорочення ділової активності регіону внаслідок зменшення чисельності населення.

По-друге, це група ризиків, що стосується втрат конкретних соціальних чи демографічних груп внаслідок причин зазначених у першій групі; наприклад ризик міграції за межі регіону молоді чи зменшення обсягів виробництва товарів для дітей, внаслідок зменшення темпів народжуваності.

Додатковою специфікою зовнішніх демографічних ризиків є те, що далеко не всі вони є прогнозованими та передбачуваними, не тільки на рівні підприємства, а навіть на рівні органів місцевої влади. Профілактика більшості з них вимагають активної економічної та політичної діяльності в галузі законодавства на загальнодержавному рівні. Але врахування цих факторів є принципово важливим для фірми-виробника як суб'єкта не тільки економічних, а й соціально-демографічних відносин.

До внутрішніх складових демографічного ризику, тобто тих, що існують всередині підприємства, слід віднести наступні елементи, втрати від реалізації яких можна передбачити та мінімізувати.

1. Втрата працездатності, каліцтво, професійні захворювання, смертність, зменшення тривалості життя внаслідок незадовільних умов праці. Запобігання можливо здійснити шляхом підвищення уваги до безпеки праці та можливостей творчого розвитку робітника на робочому місці.

2. Ризик економічних втрат внаслідок відсутності на ринку праці робітників високого рівня кваліфікації; шлях подолання – створення на підприємстві власних профорієнтаційних служб та служб підвищення кваліфікації. В умовах невеликого розміру підприємства, можливе створення загальнорегіонального центру, на умовах партнерства різних підприємств.

3. Ризик економічних втрат внаслідок зміни місця роботи частки найманих працівників та збільшення обсягів фрикційного безробіття на рівні регіону. Долається обґрунтованим підвищенням рівня заробітної плати та щільною співпрацею з профспілками.

4. Ризик зменшення обсягів виробництва внаслідок зниження рівня кваліфікації та працездатності робітників дорослого віку в умовах відсутності молоді. Протидія – розробка принципово нових положень молодіжної політики на підприємстві, “омолодження” виробничого процесу.

5. Ризик недостатнього рівня матеріального забезпечення життя робітників у післяробочий пенсійний час; може бути викликаний недостатнім рівнем кооперації підприємства з пенсійними фондами. Найкращий спосіб – створення власної системи соціального страхування на підприємстві або власного пенсійного фонду.

6. Можливі втрати через збільшення випадків матримоніальної поведінки серед жінок (вагітність). Це єдиний вид ризику, який здатен принести суспільну користь, на відміну від економічної. Він вимагає передбачення таких випадків та фінансування їх з фондів соціального заохочення робітників.

7. Збільшення обсягів безробіття на підприємстві внаслідок підвищення науковомісткості виробництва, введення нових технологій та автоматизації виробничих потужностей. З одного боку, це явище безумовно негативне. З іншого ж, воно може стимулювати розвиток конкуренції, капіталовкладень, та стимулювати збільшення рівня міграційної привабливості для висококваліфікованих кадрів з інших регіонів. Завдання підприємства – виваженість прийняття рішень щодо звільнення різних груп робітників та прагнення до їх працевлаштування, у випадку виникнення такої необхідності.

Безумовно, майже неможливо класифікувати та визначити всі можливі види ризиків, але наведена класифікація здається найбільш повною та актуальною.

Наведені методи профілактики демографічного ризику на мікрорівні вимагають ретельного планування та врахування економічних умов регіону.

Окремим доповненням буде зазначення того, що розглянуті методи не враховували специфіку функціонування сімейного бізнесу, але це не значить, що окремі з них не можуть бути використані при управлінні домогосподарствами.

Ефективне управління демографічним ризиком спрямоване не тільки на підвищення продуктивності фірми, а й на покращення умов життєдіяльності та праці людини. Тому воно є одним з перших

кроків до загальної гуманізації національного виробництва, яку слід розглядати, як найефективніший спосіб підвищення економічної ефективності.

Дослідження взаємовідносин економічного та демографічного секторів на макрорівні треба починати з аналізу наукової роботи, що має назву “Досвід про закон народонаселення” Томаса Мальтуса (1798 р.). В ній він дійшов наступного висновку: поки зростання населення не обмежене кількістю продуктів споживання, його чисельність збільшується експоненційно, тобто в геометричній прогресії; в той же час розмір Землі не змінюється, а такий фактор, як праця збільшується, то кількість продуктів споживання може зростати лише в арифметичній, а не в геометричній прогресії /60, с. 482/.

Однак Мальтус не стверджував, що населення обов’язково зростатиме в геометричній прогресії. Він писав, що завжди, в усіх місцях існували перешкоди, що стримують зростання населення. Пізніше, він відійшов від своєї сумної доктрини загибелі людства від голоду, але цією роботою поклав фундамент для багатьох досліджень народонаселення в макросистемі.

Вже зазначені нами об’єктивні фактори формування попиту і пропозиції певною мірою будуть стосуватись і таких базових макроекономічних понять як сукупний (агрегований, *Aggregate – англ.*) попит та сукупна пропозиція, які означають обсяги виробництва та бажання їх придбати на рівні всього, що виготовляється в державі, економічному районі чи регіоні. Відмінність полягатиме лише в питанні сукупної пропозиції та формуванні рівноважної ціни, яка має умовне значення, і як правило, не використовується в макроекономічних дослідженнях.

На сьогоднішній день система обміну товарами та послугами, здійснюється за допомогою універсального товару, що виконує функцію загального обмінного еквіваленту, “мастила” обміну – грошей. Відсутність ускладнень у процесі грошового обігу посідає одну з провідних позицій у питанні стабільності економічної системи та умов її розвитку. Одним з ключових завдань, на сьогоднішній день, є перетворення грошей, що знаходяться на руках в населення (поза банками) із засобів обігу та платежу на капітал, тобто використання їх в якості засобів виробництва.

Як свідчить ефект мультиплікатора – незначне збільшення інвестицій до національної економіки призводить до суттєвого збільшення обсягів національного виробництва.

Функціонування грошової системи підпорядковується закону грошового обігу С.Фішера, який свідчить про процес зростання загального рівня цін при перевищенні кількості грошей, що знаходяться в обігу над реальним обсягом виготовленої продукції. Тому грошово-кредитна політика повинна співставляти обсяги виробництва із обсягами національного виробництва для запобігання інфляції, яка знижує доходи переважної більшості населення, а значить і зменшує стимули до збільшення розмірів сім'ї.

Обсяги виробництва національної економіки фіксуються системою національних рахунків, одним з головних показників якої є національний дохід, валовий обсяг виготовлених державою товарів та послуг за мінусом невиробничих витрат. Складовим елементом національного доходу є особистий післяподатковий дохід населення. Чим більшою є його частка в структурі національного доходу – тим більшу можливість для задоволення власних потреб матиме населення.

На підставі особистого післяподаткового доходу визначаються доходи населення на душу населення, шляхом ділення його на чисельність населення. При цьому мається на увазі все населення, а не тільки зайняте чи працевдатне.

Можна припустити, що в цьому випадку при зниженні чисельності населення особисті доходи одного мешканця країни зростуть, і чим швидше буде відбуватись зменшення чисельності населення – тим швидше будуть зростати доходи населення. Але це припущення не може бути вірним, бо при зменшенні чисельності населення досягти обсягів виробництва, що відбувались в минулому буде майже неможливо, враховуючи визначальну роль людини в процесі виробництва.

Вплив демографічних процесів на економічний розвиток визначити значно простіше, ніж економіки на рівень розвитку народонаселення. Головним показником, що характеризуватиме цю залежність буде відсутність необхідної кількості населення задля праці на всіх існуючих робочих місцях внаслідок від'ємного сальда приросту населення. Тобто економіка, навіть в умовах тотальної комп'ютеризації, не здатна до самостійного функціонування.

В системі макроекономічних досліджень дуже велика увага приділяється питанням економічного зростання та економічного розвитку економічної системи. В першому випадку мова йде про збільшення обсягів національного виробництва, в другому – про впровадження нових технологій та виробництво нових товарів.

Головним завданням розвитку промислової політики і підприємництва на рівні держави повинно стати наближення результатів виробництва до населення, зміцнення системи державних фінансів за рахунок контролю за надходженнями до державного та місцевих бюджетів, і посилення контролю за дотриманням суб'єктами господарювання екологічного законодавства.

Що стосується господарювання на мікрорівні, то факторів, що здійснюють вплив на демографічну поведінку робітника не так вже й багато: це наявність роботи, рівень заробітної плати, відсутність дефіциту найнеобхідніших товарів, рівень розвитку комунальної та соціальної інфраструктури, наявність перспектив творчого та соціального розвитку особистості.

Отже не можна стверджувати, що перераховані економічні фактори, є безумовними гарантами для збільшення чисельності населення, включаючи міграційний приріст, але розв'язання протиріч в їх діяльності здатне покращити загальний рівень життя існуючого населення, запобігти зростанню обсягів смертності, покращити рівень медичного обслуговування і соціального захисту, створити сприятливий соціально-політичний клімат в суспільстві.

ВИСНОВКИ

В результаті написання реферату та виявлення певної низки закономірностей можна зробити певні висновки. Залежність між демографічними та теоретичними процесами існує, але не завжди. І теоретичні моменти, які нам вдалось “вхопити” носять моментний, дискретний характер.

В той же час кожна із визначених залежностей має кореляційний характер, ступінь мінливості якої залежить від безлічі додаткових фактів та явищ.

Але декілька беззаперечних висновків можна зробити. По-перше, зиск від ставлення до людини, як до найвищої цінності не можна вирахувати в грошовому еквіваленті. По-друге, підвищення рівня добробуту населення, поліпшення стану довкілля, умов його праці та можливостей для самореалізації не зможуть заподіяти людині нічого поганого, тільки добре. І по-третє, стабілізація фізичних та кількісних показників населення, що може виникнути внаслідок відсутності демографічних криз та вибухів, буде сприяти підвищенню якісного розумового та здібнісного рівня населення.

Подальші дослідження в цьому напрямку є необхідними враховуючи подальший більш гуманніший розвиток загальносуспільної парадигми. Водночас розробці практичних заходів щодо розробки та взаємоузгодження заходів економічної та демографічної політики заважає, передусім, наявність фундаментальної наукової бази, яку створює економічна теорія.

Орієнтація на український регіон як на адміністративно-територіальне угруповання, що має обмежений рівень економічного та демографічного розвитку, в подальших дослідженнях спростить ситуацію щодо застосування практичних заходів економіко-демографічної політики на більш “вдалих” територіях та територіальних угрупованнях України.

ЛІТЕРАТУРА

1. Конституція України, прийнята на п'ятій сесії Верховної Ради України 28 червня 1996 р. - К.: 1996.
2. Закон України «Про державне прогнозування та розроблення програм економічного і соціального розвитку України» //Голос України. 5 травня 2000 року.
3. Закон України «Про державний бюджет України на 1998 рік» від 28 січня 1998 року.
4. Закон України «Про державний бюджет України на 1999 рік» від 31 грудня 1998 року.
5. Закон України «Про місцеве самоврядування в Україні» (за станом на 20 лютого 1999 р.): Офіційне видання. - К.: 1999.
6. Закон України «Про інвестиційну діяльність»//Відомості Верховної Ради України. 1992 № 10.
7. Закон України «Про місцеві державні адміністрації»//Голос України. 12 травня 1999 року.
8. Закон України «Про систему оподаткування» від 18 лютого 1997 р.
9. Указ Президента України «Про заходи щодо заохочення народжуваності в Україні». //Урядовий кур'єр № 1, 2002 р.
10. Указ Президента України «Про державну підтримку малого підприємництва» від 12 травня 1998 року.
11. Указ Президента України «Про державну програму приватизації на 1999 рік» від 24 лютого 1999 року.
12. Указ Президента України «Про основні напрями соціальної політики на період до 2004 року». // Урядовий кур'єр від 3 травня 2000 р.
13. Указ Президента України «Про заходи щодо заохочення народжуваності в Україні» від 6 січня 2002 року.
14. Абалкин Л. Роль государства в становлении и регулировании рыночной экономики // Вопросы. Экономика. 1997. № 6.
15. Андреев Б.Ф. Системный курс экономической теории. – СПб.: 1998.
16. Ансофф И. Стратегическое управление: Сокр. Пер. с англ. – М.: 1989.
17. Базилевич В., Лук'янов В., Писаренко Н., Квіцинська Н. Мікроекономіка: Опорний конспект лекцій. – К.: 1997.
18. Базилевич В.Д., Баластрик Л.О. Макроекономіка: Опорний конспект лекцій. – К.: 1997.
19. Блекман М.. Дослідження промислово-фінансових груп в Україні. – К.: 1995.

20. Богиня Д., Волинський Г. Державне регулювання перехідних процесів//Економіка України. 1999. № 5.
21. Вечканов Г.С. Миграция трудовых ресурсов в СССР. Политико-экономический аспект. – Л.: 1981.
22. Волков Е.З. Динамика народонаселения СССР за восемьдесят лет. – М., Л.: 1930.
23. Вон Р., Глассер М. Муніципальні фінанси для України. – К.: 1994.
24. Гальчинський А. Відновити дієздатність держави//Економіка України. 2000. № 8.
25. Горелов Н.А. Экономика трудовых ресурсов. – М.: 1989.
26. Дзюбик С., Ривак О.. Основи економічної теорії. – К.: 1994.
27. Дорошенко Л.С. Управление трудовыми ресурсами. – К.: 1997.
28. Єпіфанов А.О., Сало І.В. Регіональна економіка. – К.: 1999.
29. Єхануров Ю.І. Економічна криза в Україні і шляхи її подолання // Регіональна економіка. 1997. № 8.
30. Зрушення до ринкової економіки. Реформи в Україні: погляд зсередини. Колектив авторів за ред. Л. Гоффмана, А. Зінденберга. – К.: 1997 р.
31. Ішук С.І. Розміщення продуктивних сил (теорія, методи, практика). – К.: 1999.
32. Караханова Т.М. Некоторые вопросы миграции населения населения в Узбекской ССР: Автореф. дис. канд. экон. наук. – М.: 1971.
33. Кауфман А.А. Переселение и колонизация. – СП-б.: 1905.
34. Кваснюк Б. Макроекономічні фактори грошово-кредитного регулювання. //Економіка України. 1997. № 2.
35. Курман М.В. Актуальные вопросы демографии. – М.: 1976.
36. Кутафьева Э.С. и др. Миграция сельского населения. – М.: 1971.
37. Лагутін В.Д. Людина і економіка: соціоекономіка. – К.: 1996.
38. Макконелл К., Брю С. Экономикс: принципы, проблемы и политика. – М.: 1993.
39. Михасюк І., Мельник А., Крупка М., Залога З. Державне регулювання економіки. – К.: 2000.
40. Моисеенко В.М. Территориальное движение населения. – М.: 1985.
41. Ноздрин Н.Н. Применение методов системного анализа при изучении миграций населения. – М.: 1978.
О. Мамедова. – Ростов-на-Дону: 2000.
42. Основи економічної теорії: політекономічний аспект. //За ред. Г.Н. Климка, В.П. Нестеренка. – К.: 1997.
43. Павловський М. Макроекономіка перехідного періоду: український контекст. – К.: 1999.

44. Паламарчук М.М., Паламарчук О.М. Економічна і соціальна географія України з основами теорії. – К.: 1998.
45. Пастернак-Таранушенко Г. Економічна безпека держави. – К.: 1994.
46. Переведенцев В.И. Методы изучения миграции населения. – М.: 1975.
47. Петюх В.М. Ринок праці. – К.: 2000.
48. Петюх В.М. Управління персоналом. – К.: 2000.
49. Пинзеник В. Коні не винні, або реформи чи їх емітація. – К.: 1998.
50. Платонов С.В., Третяк В.И., Черкасов В.В. Искусство управленческой деятельности. – К.: 1996.
51. Прибиткова І.М. Основи демографії. – К.: 1995.
52. Радіонова І.Ф. Макроекономіка та економічна політика. – К.: 1996.
53. Розміщення продуктивних сил. С.І. Дорогунцов, Ю.І. Пітюренко, Я.Б. Олійник та ін. – К.: 2000, 364 с.
54. Розпутенко І. Управління державними видатками в перехідних економіках. – К.: 1993.
55. Ру Д., Сулье Д. Управління. // Пер. з франц. – К.: 1995.
56. Рыбаковский Л.Л. Методологические вопросы прогнозирования населения. – М.: 1978.
57. Рынок труда в системе общественных отношений. //Под ред. И.С. Масловой, А.Г. Косаева – М.: 1991.
58. Савченко А.Г., Пухтаєвич Г.О., Тітьонко О.М. Макроекономіка. – К.: 1999.
59. Сакс Дж.. Рыночная экономика и Россия: Пер. с англ. – М.: 1994.
60. Семюелсон П.А., Нордгауз В.Д. Макроекономіка. – К.: 1995.
61. Семюелсон П.А., Нордгауз В.Д. Мікроекономіка. – К.: 1998.
62. Современная экономика. Лекционный курс. //Под ред.
63. Стеченко Д.М. Управління регіональним розвитком. – К.: 2000.
64. Туган-Барановский М.И. Основы политической экономии. - СПб.: 1911.
65. Україна в перехідному періоді. Досвід і стратегія. Під ред. Я.М. Ширмера, Х. М. Султана. – К.: 2000.
66. Харпер К., Снелбекер Д. Яким чином уряд вирішувати, що приватизувати, а що залишити в державному секторі? – К.: 1995.
67. Чумаченко Н.Г. Экономические реформы и свободные экономические зоны Китая. – Донецк: 1994.